DOI: https://doi.org/10.26642/sas-2024-6(6)-49-57
УДК 327: 623.454.8 (410+73)

Грицишен Димитрій
доктор економічних наук, доктор наук з державного управління, професор
Державний університет «Житомирська політехніка»
https://orcid.org/0000-0002-1559-2403

Шевчук Андрій
доктор історичних наук, доцент
Державний університет «Житомирська політехніка»
https://orcid.org/0000-0001-9023-5214

Пащенко Віктор
кандидат політичних наук, доцент
Державний університет «Житомирська політехніка»
https://orcid.org/0000-0003-4385-0286

Пасічник Андрій
асистент
Державний університет «Житомирська політехніка»
https://orcid.org/0009-0005-3650-6462

Архітектор ядерної епохи: В.Черчилль та формування післявоєнного світового порядку (1930-1950 рр.)

Анотація. У статті проаналізовано роль В.Черчилля у формуванні ядерної політики та архітектури міжнародних відносин післявоєнного періоду. Встановлено його далекоглядність у передбаченні впливу ядерної фізики на суспільство ще у 1930-х рр. Досліджено внесок британського політика у розвиток англо-американської ядерної співпраці під час Другої світової війни та його спроби зберегти доступ до ядерних технологій після її завершення. З'ясовано, що його Фултонська промова 1946 р., в якій було окреслено необхідність створення системи колективної безпеки для захисту демократичного світу, стала каталізатором формування біполярної системи міжнародних відносин. Визначено, що, усвідомлюючи критичну важливість ядерного потенціалу для збереження статусу великої держави, В.Черчилль під час свого останнього прем'єрства (1951–1955 рр.) сприяв успішному завершенню британської програми створення ядерної зброї. Проаналізовано еволюцію його поглядів в останні роки життя від прихильника ядерного стримування до активного прибічника міжнародного діалогу щодо контролю над ядерними озброєннями. Визначено, що його концепція «балансу сил, заснованого на володінні засобами взаємного знищення» залишається релевантною і в XXI ст., особливо в контексті нових викликів, пов'язаних з розповсюдженням ядерної зброї та технологій.

Ключові слова: В.Черчилль; ядерна політика; міжнародні відносини; геополітична безпека; теорія та практика міжнародної політики; англо-американські відносини; СРСР; Фултонська промова; британська ядерна програма.

> *«In the next fifty years mankind will make greater progress in mastering and applying natural forces than in the last million years or more. That is a fearsome thought. And the first question we must ask ourselves is, "Are we fit for it? Are we worthy of all these exalted responsibilities? Can we bear this tremendous strain?"»*
> Winston Churchill, 14 November 1937 [9].

Актуальність теми. Розробка та військове застосування Сполученими Штатами Америки ядерної зброї на завершальному етапі Другої світової війни кардинально трансформувало геополітичну конфігурацію повоєнного світу. Миттєво США набули статусу наддержави, володіючи зброєю масового ураження безпрецедентної руйнівної сили. Наступною фазою післявоєнного переформатування світового порядку стало розгортання холодної війни та формування біполярної системи міжнародних відносин. Західний блок, очолюваний США, у протистоянні з СРСР та його сателітами до моменту набуття

© Грицишен Д., Шевчук А., Пащенко В., Пасічник А. 2024

опонентом власного ядерного потенціалу у 1949 р. прагнув використати фактор ядерної монополії для посилення своїх геостратегічних позицій. При цьому Вашингтон, намагаючись зберегти своє ексклюзивне домінування, відмовлявся від трансферу ядерних технологій навіть найближчим союзникам, зокрема Великій Британії.

Поразка В.Черчилля на парламентських виборах у липні 1945 р. та прихід до влади лейбористського уряду К.Еттлі дозволили президенту США Г.Трумену зберегти монопольне володіння ядерною зброєю. Проте недалекоглядність такої американської політики усвідомлював В.Черчилль, який відіграв ключову роль у формуванні післявоєнної архітектури міжнародних відносин. Його Фултонська промова 1946 р., в якій експрем'єр акцентував увагу на необхідності створення системи колективної безпеки для захисту демократичного світу від двох головних загроз: війни та тиранії, стала каталізатором ескалації протистояння між двома антагоністичними блоками. Ця промова фактично ознаменувала початок холодної війни і заклала ідеологічні основи західної стратегії стримування комунізму.

Усвідомлюючи критичну важливість ядерного потенціалу для збереження статусу великої держави, Велика Британія з 1947 р. ініціювала автономну програму розробки ядерної зброї, яка успішно завершилася випробуванням власної плутонієвої бомби в жовтні 1952 р. вже за останнього прем'єрства В.Черчилля (1951–1955 рр.). Завдяки цьому Велика Британія стала третьою ядерною державою світу, зміцнивши свої позиції у післявоєнній системі міжнародних відносин.

Для комплексного розуміння архітектури післявоєнного біполярного світу критично важливо проаналізувати роль ядерного фактора в міжнародних відносинах і системі глобальної безпеки. Концепція ядерного стримування, що сформувалася в цей період, стала фундаментальним принципом стратегічної стабільності протягом всієї холодної війни і зберігає свою актуальність у сучасному мультиполярному світі.

Оцінюючи актуальність ідей В.Черчилля в сучасному геополітичному контексті, варто відзначити його далекоглядність у передбаченні довгострокових наслідків ядерної ери для міжнародної безпеки. Його концепція «балансу сил, заснованому на володінні засобами взаємного знищення» ґрунтується на взаємному ядерному стримуванні та залишається релевантною і в XXI ст., особливо в контексті нових викликів, пов'язаних з розповсюдженням ядерної зброї та технологій. Аналіз ролі ядерного фактора в післявоєнній геополітиці та внеску британського політика у формування стратегії Заходу дозволяє глибше зрозуміти витоки сучасної системи міжнародних відносин та механізми забезпечення глобальної безпеки в ядерну епоху.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Постать В.Черчилля, одного з ключових архітекторів післявоєнного світового порядку, привертає значну увагу дослідників. Його роль у формуванні ядерної політики та міжнародних відносин у другій половині XX ст. залишається предметом активних наукових дискусій. Огляд наукової літератури дозволить глибше зрозуміти роль британського політичного діяча у формуванні післявоєнного світового порядку, визначити ключові аспекти його впливу на ядерну політику та міжнародні відносини, а також виявити дискусійні питання, що потребують додаткового вивчення.

Почнемо з класичної монографії 1982 р. радянського дослідника В.Трухановського, в якій з класових позицій виключно у негативному ключі аналізувалася діяльність В.Черчилля. Розглядаючи фактор ядерної зброї, автор оцінював його як інструмент шантажу у холодній війні, «що підтвердила післявоєнна історія міжнародних відносин» та як спосіб зберегти статус великої держави для Великобританії. На думку дослідника, поява ядерної зброї дозволила б острівній державі на рівні говорити зі США [16, с. 314–346].

Складна і багатостороння політична спадщина В.Черчилля відображена у працях британських та американських дослідників. Джонсон Б., спираючись на власний досвід політика та історика, пропонує свіжий погляд на особистість В.Черчилля та його вплив на хід історії XX ст. Автор приділяє особливу увагу його ключовим рішенням, зокрема у сфері атомних досліджень та англо-американської співпраці, аналізуючи як його успіхи, так і прорахунки. Джонсон Б. характеризує політика не лише як видатного державного діяча, але й як складну особистість, чиї рішення та характер безпосередньо вплинули на формування сучасного світового порядку [1].

Кімбол В. досліджує складну динаміку британсько-американських відносин під час розробки атомної зброї в роки Другої світової війни. Автор детально аналізує, як початкова співпраця між союзниками у межах проєкту «Tube Alloys» поступово трансформувалася у домінування американської сторони, особливо після запуску Мангеттенського проєкту. Кімбол В. підкреслює, що відсутність формалізованих домовленостей про обмін науковою інформацією суттєво вплинула на «особливі відносини» між країнами та заклала підґрунтя для майбутньої напруженості у сфері ядерної співпраці [13].

У рецензії на книгу «Churchill's Bomb: a hidden history of science, war and politics» Н.Домбі розглядає маловідомі аспекти британської атомної програми, зосереджуючись на ролі В.Черчилля у її розвитку. Автор аналізує, як британські наукові досягнення в ядерній фізиці, що спочатку давали країні лідерство в цій галузі, поступово перейшли під американський контроль через складне переплетіння політичних,

військових та наукових факторів. Особливу увагу в публікації приділено критичному огляду рішень Черчилля щодо атомного проєкту та їх довготривалому впливу на розвиток британської науки та англо-американських відносин [5].

Монографія Ф.Гослінга «The Manhattan Project: Making the Atomic Bomb», опублікована Історичним відділом Міністерства енергетики США, є важливим внеском у вивчення історії ядерної програми США періоду Другої світової війни, особливо завдяки доступу автора до відомчих архівів та раніше засекречених документів. Дослідження надає системний аналіз організаційної структури проєкту, висвітлюючи взаємодію між науковцями, військовими та урядовими структурами, а також приділяє увагу міжнародному контексту розробки атомної зброї, зокрема британському внеску. Монографія залишається важливим офіційним відомчим дослідженням, що суттєво доповнює історіографію атомної програми США [12].

Стаття Д.Факлі, опублікована у науковому часописі «Los Alamos Science», є важливим внеском у розуміння британсько-американської наукової співпраці в рамках Мангеттенського проєкту. Автор зосереджується на унікальній ролі британських науковців у Лос-Аламосі. Особлива цінність роботи полягає в демонстрації раціоналізму американської сторони під час створення ядерних озброєнь та розуміння британських політиків і вчених у необхідності кооперації. При цьому висловлюється переконання, що внесок британських вчених був важливим, але за словами генерала Л.Ґровса, США могли б обійтися й власними силами [8, с. 186].

Тікер М. досліджує складну динаміку британсько-американських відносин у ядерній сфері протягом 1946–1956 рр., зосереджуючись на формуванні специфічної британської цивільної ядерної ідентичності. Використовуючи метафору «stalking horses», автор показує, як Британія намагалася балансувати між збереженням незалежності у ядерній сфері та необхідністю співпраці зі США, використовуючи цивільну ядерну програму як інструмент для підтримки свого міжнародного престижу та досягнення ширших геополітичних цілей [15].

Формело Ґ. детально аналізує взаємовідносини «Черчилль – ядерна зброя». Досліджуючи останні роки життя політика, автор переконаний у важливості цього питання, адже у 1955 р. під час останньої промови про відставку в Палаті громад тема водневої бомби стала «ідеальною, через неї всі інші справи дня виглядали нікчемними». Кілька місяців потому експрем'єр говорив, що його більше хвилює воднева бомба, ніж усі інші проблеми разом узяті [9, с. 3].

Варсорі А. аналізує позиції та стратегії західних держав під час Женевської конференції 1955 р. Автор детально розглядає складну дипломатичну гру між провідними країнами Заходу, приділяючи особливу увагу розбіжностям у їхніх підходах до переговорів з СРСР та питаннях європейської безпеки. Дослідник підкреслює, що саміт став важливим етапом у розвитку міжнародних відносин періоду холодної війни, хоча й не призвів до суттєвого прориву у відносинах між Сходом і Заходом [17].

Отже, аналіз історіографії свідчить про еволюцію в оцінках ролі В.Черчилля: від радянської критичної позиції до комплексного вивчення його впливу на ядерну політику в англо-американській історіографії. Дослідники зосереджують увагу на декількох ключових аспектах: особистому внеску В.Черчилля у розвиток британської атомної програми, специфіці англо-американської ядерної співпраці та використанні ядерного фактора для збереження статусу Великої Британії як великої держави в післявоєнному світі.

Методологія дослідження. Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності та системності. Використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення. Особливе значення має біографічний метод, який дозволив простежити еволюцію поглядів В.Черчилля в контексті історичних подій. Застосування проблемно-хронологічного методу забезпечило послідовний розгляд розвитку ядерної політики та міжнародних відносин досліджуваного періоду.

Метою статті є комплексний аналіз ролі В.Черчилля у формуванні ядерної політики та його впливу на архітектуру міжнародних відносин післявоєнного періоду. Дослідження спрямоване на розкриття еволюції поглядів британського політика щодо ядерної зброї: від розуміння її стратегічного потенціалу в 1930-х рр. до усвідомлення необхідності міжнародного діалогу для запобігання глобальній катастрофі в 1950-х рр.

Викладення основного матеріалу. Аналіз ролі В.Черчилля у формуванні ядерної політики та архітектури міжнародних відносин післявоєнного періоду демонструє його далекоглядність та стратегічне мислення. Ще на початку 1930-х років британський політик передбачив революційний потенціал ядерної фізики та її вплив на військову й цивільну сфери. Його розуміння важливості ядерних технологій для геополітичного балансу сил та національної безпеки визначило активну позицію у розвитку британського ядерного потенціалу, попри складні відносини зі США у цій сфері. Особливу увагу варто приділити еволюції поглядів В.Черчилля щодо ядерної зброї: від захоплення її потужністю до усвідомлення необхідності міжнародного діалогу для запобігання глобальній катастрофі.

Передбачливість В.Черчилля щодо впливу ядерної фізики на суспільство яскраво виражена в його публіцистичній праці «П'ятдесят років потому» 1931 р. Політик окреслив революційні зміни, які

принесуть досягнення ядерної фізики та квантової механіки. Порівнюючи різні джерела енергії, В.Черчилль наочно продемонстрував революційний потенціал ядерної енергії. Для демонстрації цієї колосальної різниці з молекулярною енергією британський політик навів два показові приклади: якби вдалося запустити термоядерну реакцію синтезу водню в гелій лише в одному фунті води, виділеної енергії вистачило б для роботи потужного двигуна (1000 кінських сил) протягом цілого року та за умови об'єднання електронів з ядрами атомів водню енергетичний вихід зріс би у 120 разів, порівняно з першим прикладом. Таким чином, політик окреслив безпрецедентні можливості ядерної енергії, яка здатна забезпечити людство практично невичерпним джерелом енергії, що значно перевищувало всі існуючі на той час енергетичні ресурси [4].

На його думку, ці наукові відкриття мали подвійний вплив: у військовій галузі з'явилися види озброєнь нечуваної досі потужності, а в цивільному секторі відкривалися можливості для отримання практично невичерпних джерел енергії [5, с. 231]. Свої міркування щодо цих перспектив В.Черчилль обговорював із науковцем Ф.Ліндеманном[1].

Незадовго до початку Другої світової війни В.Черчилль, консультуючись із Ф.Ліндеманном, направив офіційне звернення до міністра авіації К.Вуда щодо теоретичної можливості розробки ядерної зброї на основі урану, що вже була предметом публічних дискусій. У своєму аналізі він коректно ідентифікував певні технологічні перешкоди у процесі створення такого виду озброєння, проте дійшов некоректних висновків щодо принципової можливості його реалізації. За цих обставин, аналогічної методологічної похибки припустилися й визнані фахівці в галузі ядерної фізики, причому деякі з них продовжували дотримуватися цієї помилкової теоретичної позиції протягом наступних шести років [10, с. 58].

Варто зауважити, що звернення політика щодо необхідності активізації ядерних досліджень були непоодинокими. 2 серпня 1939 р. був написаний відомий лист А.Ейнштейна до американського президента. Вчений, описуючи руйнівні можливості використання ядерної зброї (одна бомба, доставлена човном до порту, могла знищити не лише його, але й навколишню територію), був стурбований успіхами Німеччини в цьому напрямі й закликав посилити співпрацю між адміністрацією та групою фізиків у США, які досліджували ланцюгову реакцію [7]. Лише у жовтні 1939 р. Ф.Рузвельт ініціював дослідження урану в США. Це рішення згодом призвело до створення Мангеттенського проєкту, єдиної успішної програми з розробки атомної бомби під час Другої світової війни. Британці, які зробили важливий теоретичний внесок на початку війни, не мали достатньо ресурсів для повномасштабної програми створення ядерної зброї, поки вони боролися за виживання, тому неохоче погодилися на американське керівництво і направили своїх науковців до всіх об'єктів Мангеттенського проєкту [12, с. 7].

У 1939 р. після відкриття поділу урану під дією нейтронів, Велика Британія розпочала теоретичні дослідження можливості створення вибухової реакції. Ключовим моментом став березневий меморандум 1940 р. британських вчених О.Фріша та Р.Пайєрлса з Бірмінгемського університету, який призвів до створення Комітету MAUD – провідної британської дослідницької групи з атомної зброї. Прем'єр-міністр В.Черчилль, ще до отримання офіційних рекомендацій, завдяки активному неформальному лобіюванню, прийняв рішення щодо продовження проєкту створення атомної бомби, що призвело до тісної співпраці між британськими та американськими науковцями. Усвідомлюючи обмеженість британських ресурсів, Комітет MAUD розглядав можливість перенесення основних розробок до США, що врешті й відбулося після того, як президент Рузвельт схвалив повний обмін інформацією з Великою Британією [8, с. 186].

Проте перші практичні кроки у створенні ядерної зброї, як це не парадоксально, розпочалися лише 1941 р. За спостереженнями У.Кімбола, це було пов'язано з листуванням Ф.Рузвельта та В.Черчилля. Безпосередньо початок пов'язаний зі статтею двох німецьких вчених, які втекли до Британії, рятуючись від Гітлера, з промовистою назвою «Найсекретніша» («Most Secret»). Британські урядові вчені, вивчивши її, підготували звіт MAUD (названий на честь медсестри, яка доглядала за родиною вченого-атомника Н.Бора), у якому зроблено висновок щодо можливості створення ядерної бомби з урану, яка «може бути створена до кінця 1943 року та ймовірно призведе до вирішальних результатів у війні». Після передання звіту MAUD американській стороні та усвідомлення загрози розробки ядерної зброї Німеччиною, президент Рузвельт ініціював співпрацю з Черчиллем, що в результаті призвело до створення атомних бомб, які були використані проти Японії наприкінці війни [13].

У червні 1942 р. під час чергової зустрічі В.Черчилля та Ф.Рузвельта обговорювався спільний атомний проєкт «Tube Alloys». Британський прем'єр-міністр висловлював занепокоєння щодо німецьких досягнень у цій галузі на тлі пошкоджених бомбардуваннями британських лабораторій. Мангеттенський проєкт розпочався на два місяці пізніше. Британці та американці домовилися про необмежений обмін

[1] Ліндеманн Фредерік, 1-й віконт Черуелл (1886–1957 рр.) – британський фізик, за часів Другої світової війни був головним науковим консультантом В.Черчилля, знайомство з яким відбулося наприкінці Першої світової війни. Їх зближення відбулося в 1930-х рр. За часів прем'єрства В.Черчилля обіймав відповідальні посади [10].

інформацією. Проте відсутність документального оформлення угоди про взаємний обмін даними дозволила американській стороні легко ігнорувати попередні домовленості, що стало неприємним уроком для британців [13]. 2 грудня 1942 р. у Чиказькому університеті вчені запустили ланцюгову реакцію й створення атомної бомби стало можливим. Проте британці скаржилися, що американці не ділилися своїми здобутками, хоча постійно просили британців «тримати їх в курсі експериментів». Неодноразові спроби В.Черчилля через різні канали отримати інформацію провалилися, при цьому головним аргументом американців було прогнозування, що після війни їхні вчені повернуться до питання комерційного використання ядерної енергії й тому не бажали конкуренції навіть з боку союзників [13]. Більш аргументованими є слова британського дипломата та історика Р.Едмондса, що суть трансатлантичної розбіжності полягала в тому, що американці вважали, ніби британці намагаються дешево скористатися перевагами масштабного американського проєкту, тоді як британці були переконані, що американці прагнуть встановити військову та промислову монополію в атомній сфері [13].

Варто зазначити, що припинення британсько-американської співпраці зумовлювалося комплексом різноманітних факторів. Хоча обмін інформацією тривав до середини 1942 р., ситуація кардинально змінилася після передання американського атомного проєкту під військовий контроль генерала Л.Ґроувса, що призвело до фактичного припинення співпраці та викликало серйозне занепокоєння В.Черчилля. Саме завдяки особистому втручанню британського прем'єр-міністра та його прямим зверненням до американського президента, а також візиту директора Управління наукових досліджень і розробок В.Буша та військового міністра Г.Стімсона[2] до Лондона в липні 1943 р., вдалося відновити співпрацю, що було зафіксовано у Квебекській угоді 19 серпня 1943 р. Британські науковці, вражені масштабом американських зусиль (витрати останніх перевищували мільярд доларів, порівняно з британськими, що становили півмільйона фунтів), під керівництвом Дж.Чедвіка дійшли висновку про доцільність відмови від самостійного воєнного проєкту у Великобританії на користь відправлення своїх учених для роботи у США, що засвідчило прагматичний підхід британського керівництва до спільного атомного проєкту [8, с. 187].

Під час зустрічі в Гайд-парку у вересні 1944 р. В.Черчилль і Ф.Рузвельт рішуче відкинули ідею «відкритого атомного світу», особливо категорично британський прем'єр виступив проти пропозицій Н.Бора щодо міжнародного контролю над ядерною зброєю. У той же час американські науковці В.Буш і Дж.Конант намагалися переконати військового міністра Г.Стімсона у необхідності часткового розкриття інформації про атомний проєкт, аргументуючи це тим, що в демократичному суспільстві такий секрет довго втримати неможливо. Підписаний керівниками двох держав меморандум про продовження двостороннього співробітництва[3] в атомних дослідженнях викликав занепокоєння В.Буша, який пророчо передбачав, що виключення СРСР із цього процесу може призвести до гонки озброєнь між союзниками-переможцями [12, с. 56].

Під час Потсдамської конференції (17 липня – 2 серпня 1945 р.) Г.Стімсон отримав телеграму від свого спеціального консультанта у Вашингтоні Дж.Л. Гаррісона про вдале випробування атомної бомби (The Trinity Test). Першими про це дізналися президент Г.Трумен та держсекретар Дж.Ф. Бірнс, а вже наступного дня міністр повідомив В.Черчилля. Прем'єр-міністр продемонстрував захоплення та рішуче виступив проти інформування радянської делегації, хоча пізніше й змінив свою точку зору [12, с. 50]. Ознайомлення зі секретною інформацією переконало британського політика про існування особливих відносин між двома країнами. Черчилль В, керуючись стратегічним мисленням щодо післявоєнного балансу сил та маючи глибоку недовіру до радянських намірів, розглядав технологічну перевагу як визначальний фактор у геополітичному протистоянні. Проте американці відмовилися ділитися технологією. Пікантності ситуації додавало те, що «переважна частина ранньої теоретичної роботи над явищем ядерного поділу була британською, і її віддали Америці на тарілочці разом із радаром та всім іншим». Природно, що президент самостійно ухвалив рішення бомбити Японію, а консультація з Великобританією була формальністю [1, с. 292].

За спостереженнями В.Трухановського, В.Черчилль вважав, що американської бомби буде недостатньо для боротьби проти Радянського Союзу. При цьому він відстоював окремий ядерний проєкт

---

[2] Стімсон Генрі Льюїс (1867–1950 рр.) – американський політик, військовий міністр (1911–1913 рр. та 1940 – 21 вересня 1945 рр.), державний секретар (1929–1933 рр.). Він здійснював нагляд за створенням атомної бомби, контролюючи безпосереднього керівника Мангеттенського проєкту генерала Л.Ґровса. Вже 24 квітня 1945 р., на 12-й день президентства Г.Трумена, розуміючи важливість ядерної зброї та її вплив на зовнішні відносини, просив термінової аудієнції у глави держави для того, щоб розповісти йому про стан справ [14].

[3] На той момент британська команда в Берклі швидко зросла до 35 осіб, а в Лос-Аламосі нарешті налічувала 19 [8, с. 187].

Великобританії, оцінюючи його як спосіб отримати незалежність у відносинах зі США, вибудувати рівноправні відносини [16, с. 314–346].

Едмондс Р. у своєму аналізі впливу застосування ядерної зброї на Радянський Союз у серпні 1945 р. виокремив три ключові підходи. Перший підхід базувався на спільній англо-американській впевненості станом на 1945 р. щодо тривалої західної атомної монополії. Другий підхід спростовував тезу про СРСР як жертву атомного шантажу, оскільки до 1947 року в американському атомному арсеналі було не більше двох бомб, що не давало підстав вважати ядерне озброєння «переможною зброєю». Третій підхід стосувався перспективи збереження англо-американського союзу проти СРСР, що могло призвести до «відчайдушної таємної гонки озброєнь». Показовим прикладом англо-американської координації стала ініціатива Г.Стімсона, який незадовго до своєї відставки запропонував президенту Г.Трумену, попередньо узгодивши це питання з «британськими союзниками», зробити офіційну пропозицію Радянському Союзу щодо укладення угоди про контроль та обмеження використання атомної зброї, а також розвиток ядерної енергетики в мирних цілях [6, с. 67–69].

Варто звернути увагу на ще один фактор: участь Британії в Мангеттенському проєкті до 1945 р. заклала основу для подальшого розвитку власної ядерної програми, проте виникла складна дилема щодо розподілу технологічних здобутків між союзниками. Розвиток цивільної ядерної програми став для Британії стратегічним пріоритетом, оскільки міг забезпечити країну доступною електроенергією для післявоєнної відбудови. Окрім того, британська ядерна програма відкривала перспективи створення прибуткового експортного сектора та пропонувала рішення для підтримки економічного розвитку слаборозвинених регіонів, зменшуючи їхню вразливість до комуністичного впливу [15, с. 42].

5 березня 1946 р. В.Черчилль проголосив свою найвідомішу Фултонську промову. На той час статус ядерної зброї не був до кінця визначений США, що дало можливість колишньому британському прем'єр-міністру переконатися в тому, що США, Великобританія та Канада володіють секретними даними про виробництво та способи застосування атомної бомби. Убачаючи фактор стабільності у тому, що секрет виробництва, технологічна база і сировина «зараз зосереджені переважно в американських руках», політик протиставляв це гіпотетичному володінню атомною бомбою комуністичною або неофашистською державою, що стало б наслідком нав'язування демократичному світу тоталітаризму [2]. Проте США, взявши на себе роль очільника Західного світу, не бажали ділитися своїм головним козирем, навіть зі своїми найближчими союзниками. Заборона підтверджувалася «Законом про атомну енергію» (Акт Макмагона), прийнятим Конгресом 1 серпня 1946 р. Було створено Комісію з атомної енергії (Atomic Energy Commission, AEC) з ексклюзивним правом власності на всі потужності для виробництва матеріалів, що розщеплюються, всі матеріали оголошувалися власністю США. Головне, що AEC заборонялося розповсюджувати матеріали будь-яким особам та державам, встановлювався контроль за обігом інформації про ядерні дослідження [3, с. 759–760, 763, 766].

У 1951 р. відбулася спроба відновити союзницьку співпрацю через перегляд Акту Макмагона, що мав дозволити передачу «обмежених даних» про очищення урану та розробку реакторів союзникам США. Однак британські дипломати були скептичними щодо цих змін, зокрема заступник міністра закордонних справ Р.Мейкінс відзначав історично «незмінно невдалий» досвід Британії у справі тлумачення американцями власного законодавства. Особливо гостро відреагував лорд Червелл, близький радник прем'єр-міністра В.Черчилля, який розкритикував ці мізерні результати, через які Британія затримала власну програму та відклала будівництво нових реакторів, а американська політика звела нанівець співпрацю [15, с. 46–47].

За часів останнього прем'єрства В.Черчилля (1951–1955 рр.) тривала його співпраця з Ф.Ліндеманном. Навіть після відставки Ліндеманна в листопаді 1953 р. та повернення на професорську посаду в Оксфорді він зберігав зв'язок із розвитком атомної енергетики, виконуючи обов'язки неофіційного наукового радника прем'єр-міністра протягом кількох місяців. У липні 1954 р. Ф.Ліндеманн став одним із засновників новоствореного Управління з атомної енергії та залишався його активним членом до своєї смерті в 1957 р. [10, с. 66].

У березні 1953 р. помер Й.Сталін, і це спонукало В.Черчилля розпочати пошуки «нового початку». Закликаючи до продовження англо-американського партнерства, прем'єр-міністр прагнув скликати саміт «із росіянами[4]», хоча ця ідея не зацікавила президента Д.Ейзенхауера. Незважаючи на серйозні проблеми зі здоров'ям, зокрема інсульт, у червні 1953 р. В.Черчилль наполегливо намагався організувати зустріч із радянським керівництвом для обговорення питань ядерного озброєння. Вважаючи загрозу термоядерної зброї безпрецедентною, він присвятив останні роки своєї кар'єри спробам об'єднати великі держави для

[4] Варсорі А. стверджував, що причинами, які спонукали старіючого лідера торі висунути свої пропозиції, були як особисті, так і психологічні міркування, починаючи від бажання знову опинитися в центрі міжнародної уваги і закінчуючи погано прихованим суперництвом зі своїм спадкоємцем Е.Іденом [17, с. 222].

зменшення світової напруги. Саміт, який повинен був вибудувати нову систему відносин, відбувся у Женеві через три місяці після відставки В.Черчилля [1, с. 300–301].

При цьому варто зрозуміти й суттєві політичні причини позиції В.Черчилля стосовно зустрічі лідерів «холодної війни». Передусім, пропозиція саміту могла надати Великій Британії унікальну можливість позиціонувати себе як ключового медіатора у біполярній системі міжнародних відносин, що формувалася. Лондон прагнув зайняти стратегічну позицію посередника між двома наддержавами: США та СРСР, тим самим зберігаючи свій вплив на світовій арені. Потенційне зниження міжнародної напруженості, особливо в європейському регіоні, могло мати подвійний ефект для британської зовнішньої політики. По-перше, це дало б змогу зміцнити свої позиції на європейському континенті, де вплив Лондона після Другої світової війни значно зменшився. По-друге, це дозволило б зосередитися на вирішенні проблем у інших регіонах, зокрема, на Близькому Сході. Ініціатива Черчилля може розглядатися як спроба адаптувати зовнішньополітичну стратегію Великої Британії до нових реалій постколоніального світу, де традиційні методи підтримки глобального впливу ставали все менш ефективними. Пропозиція саміту відображала прагнення Британії знайти свою нішу в новій системі міжнародних відносин та прагнення встановити певний баланс сил, де Британія могла б відігравати роль «третьої сили» [17, с. 222].

Прагнення до консолідованої позиції західних лідерів збереглися навіть після відставки В.Черчилля. Його наступник Е.Іден (1955–1957 рр.), розмірковуючи про Женевський саміт[5] у липні 1955 р. висловив співчуття, що стосувалося провалу плану щодо попередньої зустрічі президента США Д.Ейзенхауера та прем'єр-міністра Франції Е.Фора. Важливим було показати СРСР згоду західних союзників напередодні саміту, хоча це й не вдалося: на зустріч до Лондону зголосився приїхати Е.Фора, але Президент «не зміг вирватися» [11, с. 46].

У 1957 р. В.Черчилль зазначив, що «виник новий баланс сил, баланс, який заснований на володінні засобами взаємного знищення» [16, с. 352].

Аналіз еволюції поглядів та дій В.Черчилля у сфері ядерної політики демонструє комплексний характер його підходу до цього питання. Політик пройшов складний шлях від теоретичного осмислення потенціалу ядерної енергії в 1930-х роках через практичну реалізацію ядерної програми під час та після Другої світової війни до спроб встановлення міжнародного діалогу щодо контролю над ядерними озброєннями в 1950-х роках. Особливо важливим аспектом його діяльності було прагнення зберегти британську технологічну незалежність у ядерній сфері, а також одночасний розвиток співпраці зі США. Складна динаміка англо-американських відносин у цій галузі яскраво демонструє проблеми взаємодії між союзниками в умовах технологічного суперництва. Женевський саміт 1955 року, хоча й відбувся вже після відставки В.Черчилля, став логічним продовженням його зусиль щодо налагодження діалогу між ядерними державами та пошуку механізмів контролю над новим типом озброєнь.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідження ролі В.Черчилля у формуванні ядерної політики та міжнародних відносин післявоєнного періоду засвідчує його виняткову далекоглядність. Ще на початку 1930-х років він передбачив революційний потенціал ядерної фізики та її подвійний вплив на розвиток суспільства: як джерела енергії для мирного використання та як потужної зброї. Британський політик відіграв ключову роль у розвитку англо-американської ядерної співпраці під час Другої світової війни. Водночас відсутність чітких документальних домовленостей щодо спільного використання ядерних технологій призвела до подальших ускладнень у відносинах між союзниками. Після війни В.Черчилль усвідомлював критичне значення ядерної зброї для збереження статусу Великої Британії як світової держави. Його наполеглива позиція щодо розвитку власного ядерного потенціалу, попри американську монополію, сприяла становленню Британії як третьої ядерної держави світу.

Фултонська промова 1946 р. стала каталізатором формування біполярної системи міжнародних відносин, окресливши ідеологічні основи західної стратегії стримування комунізму та визначивши роль ядерної зброї як фактора геополітичного балансу. В останні роки свого політичного життя В.Черчилль еволюціонував від прихильника ядерного стримування до активного прибічника міжнародного діалогу щодо контролю над ядерними озброєннями, усвідомлюючи загрозу термоядерної війни для людства.

Концепція «балансу сил, заснованому на володінні засобами взаємного знищення», розроблена В.Черчиллем, заклала основи стратегії ядерного стримування, яка залишається актуальною і в сучасних міжнародних відносинах. Досвід В.Черчилля у розбудові британської ядерної програми демонструє важливість збереження технологічної незалежності для забезпечення національних інтересів навіть у межах союзницьких відносин.

---

[5] Достатньо контраверсійним є твердження А.Варсорі, що Женевський саміт засвідчив неминучий занепад двох традиційних європейських держав, Великої Британії та Франції, як незалежних гравців у протистоянні між Сходом і Заходом [17, с. 221].

Аналіз діяльності В.Черчилля підкреслює його визначальний внесок у формування архітектури післявоєнного світу та актуальність його стратегічного бачення для розуміння сучасних викликів міжнародній безпеці в ядерну епоху.

Перспективними напрямами подальших досліджень є: поглиблений аналіз особистої кореспонденції В.Черчилля та архівних документів щодо прийняття ключових рішень у сфері ядерної політики; компаративне дослідження поглядів В.Черчилля та інших західних лідерів на роль ядерної зброї у післявоєнному світоустрої; вивчення впливу науково-технічних радників, особливо Ф.Ліндеманна, на формування його ядерної політики. Важливим напрямом може стати дослідження еволюції британської стратегії ядерного стримування: від концепції В.Черчилля до сучасності та аналіз впливу «особливих відносин» між Великою Британією та США на розвиток британської ядерної програми в контексті ідей політика про збереження статусу великої держави. Особливу увагу варто приділити вивченню ролі В.Черчилля у формуванні публічного дискурсу щодо ядерної зброї та релевантності його ідей для вирішення сучасних проблем ядерного нерозповсюдження й міжнародної безпеки в умовах мультиполярного світу.

Список використаної літератури:

1. *Джонсон Б.* Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію / *Б.Джонсон.* – Харків : Віват, 2024. – 400 с.
2. Фултонська промова Черчілля / Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни ; укл. *О.І. Сич, А.В. Мінаєв.* – Чернівці : Рута, 2008. – С. 5–20.
3. Atomic Energy Act. – 1946. – P. 755–775 [Electronic resource]. – Access mode : https://cutt.ly/yeSVhJR4.
4. *Churchill W.* Fifty Years Hence / *W.Churchill* // Essay. – 1931 [Electronic resource]. – Access mode : https://teachingamericanhistory.org/document/fifty-years-hence/.
5. *Dombey N.* Churchill's Bomb : A hidden history of science, war and politics. Scope : history of science / *N.Dombey* // Contemporary Physics. – 2014. – № 55 (3). – P. 231–234.
6. *Edmonds R.* Setting The Mould : The United States And Britain 1945–1950 / *R. Edmonds*. – Oxford : Clarendon Press, 1986. – 349 p.
7. Einstein A. (with Szilard L.) to President Franklin Roosevelt, August 2, 1939 [Electronic resource]. – Access mode : https://cutt.ly/yeHWNMed.
8. *Fakley D.* The British Mission / *D.Fakley* // Los Alamos Science (Winter/Spring). – 1983. – P. 186–189.
9. *Farmelo G.* Churchill's Bomb : a hidden history of science, war and politics / *G.Farmelo.* – London : Faber & Faber, 2013. – 250 p.
10. *Farren W.* Frederick Alexander Lindemann, Viscount Cherwell 1886–1957 / *W.Farren, G.P. Thomson* // Biographical Memoirs of Fellows of the Royal Society. – 1958. – № 4. – P. 45–71.
11. *Galtung J.* Summit Meetings and International Relations / *J.Galtung* // Journal of Peace Research. – 1964. – № 1 (1). – P. 36–54.
12. *Gosling F.G.* The Manhattan Project : Making the Atomic Bomb / *F.G. Gosling.* – Washington : History Division, Department of Energy, 1999. – 66 p.
13. *Kimball W.F.* The Bomb and the Special Relationship / *W.F. Kimball* // International Churchill Society. – 2007 [Electronic resource]. – Access mode : https://cutt.ly/5eHW0JHr.
14. «Stimson H. to Harry S. Truman, April 24, 1945», The Decision to Drop the Atomic Bomb, [Online], available at: https://cutt.ly/zeHW2TX4.
15. *Theaker M.* «Stalking Horses» : The American Influence on British Civil Nuclear Identity, 1946–1956 / *M.Theaker* // Diplomacy & Statecraft. – 2022. – № 33 (1). – P. 41–63.
16. *Trukhanovsky V.G.* Winston Churchill / *V.G Trukhanovsky.* – 1978 [Electronic resource]. – Access mode : https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.148384/page/n393/mode/2up?view=theater.
17. *Varsori A.* The Western Powers and the Geneva Summit Conference (1955) / *A.Varsori* // Europe 1945–1990s. – 1995. – P. 221–248 [Electronic resource]. – Access mode : https://cutt.ly/DeHW3iuf.

References:

1. Johnson, B. (2024), *Faktor Cherchyllia. Yak odna liudyna zminyla istorii*, Vivat, Kharkiv, 400 p.
2. «Fultonska promova Cherchillia» (2008), Dokumenty ta materialy z istorii mizhnarodnykh vidnosyn periodu kholodnoi viiny, in Sych, O.I. and Minaiev, A.V. (ed.), Ruta, Chernivtsi, pp. 5–20.
3. «Atomic Energy Act, 1946», pp. 755–775, [Online], available at: https://cutt.ly/yeSVhJR4
4. Churchill, W. (1931), «Fifty Years Hence», *Essay*, [Online], available at: https://teachingamericanhistory.org/document/fifty-years-hence/
5. Dombey, N. (2014), «Churchill's Bomb: a hidden history of science, war and politics: Scope: history of science», *Contemporary Physics*, Vol. 55, No. 3, pp. 231–234.
6. Edmonds, R. (1986), *Setting The Mould: The United States And Britain 1945–1950,* Clarendon Press, Oxford, 349 p.
7. «Einstein A. (with Szilard L.) to President Franklin Roosevelt, August 2, 1939», [Online], available at: https://cutt.ly/yeHWNMed
8. Fakley, D. (1983), «The British Mission», *Los Alamos Science, Winter/Spring*, pp. 186–189.
9. Farmelo, G. (2013), *Churchill's Bomb: a hidden history of science, war and politics*, Faber & Faber, London, 250 p.

10. Farren, W. and Thomson, G.P. (1958), «Frederick Alexander Lindemann, Viscount Cherwell. 1886–1957», *Biographical Memoirs of Fellows of the Royal Society*, Vol. 4, pp. 45–71.
11. Galtung, J. (1964), «Summit Meetings and International Relations», *Journal of Peace Research,* Vol. 1, No. 1, pp. 36–54.
12. Gosling, F.G. (1999), *The Manhattan Project: Making the Atomic Bomb (DOE/MA-0001),* Department of Energy, History Division, Washington, 66 p.
13. Kimball, W.F. (2007), «The Bomb and the Special Relationship», *International Churchill Society*, [Online], available at: https://cutt.ly/5eHW0JHr
14. «Stimson H. to Harry S. Truman, April 24, 1945», The Decision to Drop the Atomic Bomb, [Online], available at: https://cutt.ly/zeHW2TX4
15. Theaker, M. (2022), «Stalking Horses: The American Influence on British Civil Nuclear Identity, 1946-1956», *Diplomacy & Statecraft,* No. 33 (1), pp. 41–63.
16. Trukhanovsky, V.G. (1978), «Winston Churchill», [Online], available at: https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.148384/page/n393/mode/2up?view=theater
17. Varsori, A. (1995), «The Western Powers and the Geneva Summit Conference (1955)», *Europe 1945–1990s*., pp. 221–248, [Online], available at: https://cutt.ly/DeHW3iuf

---

Grytsyshen D., Shevchuk A., Pashchenko V., Pasichnyk A.

Architect of the nuclear age: Winston Churchill and the formation of the post-war world order (1930s-1950s)

Abstract. The article analyzes Winston Churchill's role in shaping nuclear policy and the architecture of international relations in the post-war period. His foresight in predicting the impact of nuclear physics on society as early as the 1930s is established. The contribution of the British politician to the development of Anglo-American nuclear cooperation during World War II and his attempts to maintain access to nuclear technologies after its completion are examined. It is determined that his Fulton speech of 1946, which outlined the need to create a collective security system to protect the democratic world, became a catalyst for the formation of a bipolar system of international relations. It is established that, recognizing the critical importance of nuclear potential for maintaining great power status, Churchill during his last premiership (1951–1955) contributed to the successful completion of the British nuclear weapons program. The evolution of his views in the last years of his life from an advocate of nuclear deterrence to an active supporter of international dialogue on nuclear arms control is analyzed. It is determined that his concept of «balance of power based on possession of means of mutual destruction» remains relevant in the 21st century, especially in the context of new challenges related to the proliferation of nuclear weapons and technologies.

Keywords: Winston Churchill; nuclear policy; international relations; geopolitical security; theory and practice of international politics; Anglo-American relations; USSR; Fulton speech; British nuclear program.

Стаття надійшла до редакції 02.12.2024.